

TEMATIKA HANDICAPU V ČESKÉ LITERATUŘE PRO DĚTI A MLÁDEŽ PRVNÍ POLOVINY 20. STOLETÍ

THE TOPIC OF HANDICAP IN CZECH LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH
IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Milena Šubrtová

Klíčová slova: česká literatura pro děti a mládež v první polovině 20. století, tematika tělesného a mentálního handicapu, zobrazení postav handicapovaných.

Anotace: Pohled na literaturu pro děti a mládež s tematikou handicapu přináší zajímavá zjištění jak z literárněhistorické, tak ze sociologizující imagologické perspektivy. Způsob, jímž je handicap zobrazován, totiž vypovídá mnohé o tom, jak společnost k handicapovaným přistupuje a jaké hodnotové vzory v intencionální literatuře předkládá dětem. Česká literatura pro děti a mládež v první polovině 20. století zobrazuje handicapované postavy především jako subjekty nárokuje si čtenářův soucit a účast s jejich osudem. Výjimku tvoří příběhy vycházející z přímé životní zkušenosti, v nichž je handicap považován za samozřejmou součást identity.

Key words: Czech literature for children and youth in the first half of the 20th century, the topic of physical and mental handicap, depiction of handicapped characters.

Abstract: Researching literature for children and youth with the topic of handicap brings interesting findings from both literary-historical and sociological-imagological perspectives because the way of the literary depiction of handicap tells a lot about how the society treats the handicapped and what value models it presents to children. The Czech literature for children and youth in the first half of the 20th century depicts the handicapped characters as persons demanding the reader's sympathy for their lot. An exception is stories based on direct life experience where handicap is considered a natural part of that person's identity.

Literární zobrazení handicapu v souvislosti s rozvojem institucionální péče o handicapované děti

V české literatuře pro děti a mládež byla tematika handicapu dlouho marginální. Situace se mění až s rozvojem moderní institucionální péče o handicapované děti, jejíž počátky lze na našem území shledat již na sklonku 19. století (např. Útulek pro opuštěné a zmrzačené dívky Růžencová výrobn¹ či Vincentinum²), první česká moderní zařízení, propojující péči zdravotní s výchovně-vzdělávací, se však objevují až počátkem 20. století (např. Valentinum³, Ústav pro nevidomé děti⁴). Tyto ústavy zpočátku obhajovaly svoji legitimitu poukazem na sociálně-ekonomickou problematiku (handicapované děti, pocházející z chudých rodin, mnohdy zůstávaly závislé na obecní dobročinnosti, nebo se stávaly doživotními tuláky a žebráky), ovšem s rychlým rozvojem moderního lékařství začínala specializovaná péče, na níž se podíleli lékaři společně s učiteli, získávat nový rozměr. Zkušenosti nezbytné k řízení podobných ústavů čerpali jejich zaměstnanci především v zahraničí a mnohdy se nevyvarovali ani fatálních omylů, které často pramenily z odlišných cílů lékařského a výchovně-vzdělávacího působení⁵. Děti byly v těchto ústavech vychovávány sice pod odborným lékařským dohledem a s vychovatelskou péčí, orientovanou k pozdějšímu praktickému uplatnění svěrenců (většina ústavů měla své výrobní dílny), nicméně sociální kontakt se světem za zdmi ústavu a se zdravými vrstevníky jim chyběl a ústavy přispívaly k separaci handicapovaných dětí.

V literatuře se pochopitelně toto postavení handicapovaných dětí odráželo. První texty s tematikou handicapu přibližovaly spíše výchovné metody či aktivity nově zaváděné ústavní péče. Rudolf Jaroslav Kronbauer⁶, autor povídkového souboru *Děti v jeskyních* (1903), blahořečí v povídkách *Světlo slepých* a *Němý, který mluví* péči dobročinných ústavů.

S Jedličkovým ústavem, Bakulovou družinou a osobností Františka Bakuleho⁷ je spjata literární tvorby Ludmily Durdíkové-Faucher⁸. Knižní prvotinu *Šarkán* (1922)⁹ psala

¹ Růžencová výrobn vznikla roku 1888 pro bezprizorné a tělesně handicapované dívky, které se zde věnovaly především ručním pracem (převládající výroba růženců dala útulku jméno).

² Vincentinum bylo otevřeno jako „ústav pro nezhojitelně zmrzačené“ v roce 1889, zpočátku bylo určeno dospělým, později začalo přijímat i děti (včetně nevzdělavatelých).

³ Valentinum byl útulek pro epileptiky založený roku 1907 psychiatrem Antonínem Heverochem (1869-1927).

⁴ Ústav pro nevidomé děti vzniknul v Praze s přispěním oftalmologa Jana Deyla (1855-1923).

⁵ Kupříkladu Jan Deyl byl proti vzdělávání nevidomých dětí, neboť byl přesvědčen o tom, že vzdělání by jim komplikovalo vyrovnat se psychicky s vlastním handicapem.

⁶ Rudolf Jaroslav Kronbauer (1864-1915) byl profesí právník. Stal se autorem řady sociálně laděných próz. Jeho zobrazování handicapu podléhalo dobové soucitné romantizaci.

⁷ František Bakule (1877-1957), průkopník české integrativní pedagogiky. Po absolvování učitelského ústavu v Příbrami začal své pedagogické experimenty uplatňovat jako učitel na Malé Skále u Turnova, kde působil v letech 1901-1912. Nikdy neodděloval školní a mimoškolní aktivity, věnoval se dětem i ve svém volném čase. Systematicky pěstoval estetickou výchovu (vypracoval inovativní metodiku výuky slohu, sborového zpěvu,

z jeho popudu a všestranně zaměřený Bakule jí byl rádcem i kritikem¹⁰. Bakule sám zprvu zaznamenával Lídiny postřehy, jimž dokázala vtisknout pointu, když si však povšiml jejího vypravěčského talentu, vybídnu ji k samostatnému literárnímu zpracování těchto drobných historek. Próza *Šarkán* vznikala již v letech 1916-1917, takže ji lze považovat za skutečně juvenilní tvorbu, přesto zarazí osobitým stylem a pronikavostí pohledu, kterým je protagonista nazírán.

V *Šarkánovi* podává Durdíková portrét svého dětského přítele Jaroslava Zdrůbeckého, přezdívaného Šarkán. Pocházel ze sociálně nepodnětného a slabého prostředí; matka alkoholička pracně sháněla obživu pro chlapce a jeho sourozence. Přijetí do Jedličkova ústavu pro hochy znamenalo možnost rozvíjet – navzdory tělesnému handicapu - jeho nesporný výtvarný talent (později se stal ilustrátorem řady dětských knížek, které byly vydány u nás a ve Francii). Podtitul prózy (*Psychologické otázky nejmladšího z Bakulovy družiny*) naznačuje určitou mozaikovitost kompozice. V krátkých kapitolkách předkládá autorka z vlastní přímé perspektivy výjevy z každodenního ústavního života malého chlapce. Jakkoliv popisuje Šarkána s neskryvanou láskou a něhou, nevytváří žádný idealizovaný obraz a nevyhýbá se ani negativním rysům a projevům (např. záchvatům vzteku, chlapcově lenosti či lhaní). Z epizodických útržků, mnohdy anekdotického charakteru, sestavuje portrét svého Šarkána coby statečného chlapce, který je schopen poprat se se životem. Šarkán již dávno přijal handicap jako součást své identity a ve společnosti tělesně handicapovaných i zdravých dětí je pro něj rysem vydělujícím pouze ve smyslu charakterizačním, nikoli omezujícím:

„Stojí u hoblice a rychlými pohyby dodělavá kudlou na něčem v dlani skrytém.

„Co to robíš?“

kreslení), kterou později s úspěchem využíval i při práci s handicapovanými. Po otevření Ústavu pro zmrzačené (později Jedličkův ústav) byl profesorem Rudolfem Jedličkou (1869-1926) pověřen vedením ústavu, v němž po první světové válce úspěšně koedukoval handicapované děti s dospělými válečnými invalidy. V roce 1917 vzniklo dokonce výrobní družstvo handicapovaných zaměřené na produkci dřevěných hraček; Bakulova estetická výchova a teorie výchovy tělesnou prací tak našla své praktické vyústění. Bakule působil v Jedličkově ústavu do března 1919, poté založil Bakulovu družinu, jejíž součástí se stali bývalí zaměstnanci i chovanci Jedličkova ústavu.

⁸ Ludmila Durdíková – Faucher (1899-1955) pocházela z altruisticky orientované lékařské rodiny. Od konce první světové války až do roku 1933 se jako asistentka pohybovala v blízkosti pedagoga Františka Bakule v Jedličkově ústavu a posléze v Bakulově družině. V roce 1929 se seznámila s francouzským nakladatelem a spisovatelem Paulem Faucherem (1898-1967) a po sňatku s ním žila od roku 1933 v Paříži. Stala se spolutvůrkyní ediční koncepce legendární edice nakladatelství Flammarion Albums du Père Castor (Alba táty Bobra), která je dodnes ve Francii velmi populární a reeditována. Napsala sérii knížek pro děti *Le roman des bêtes* (*Zvířecí román*) pod pseudonymem Lida.

⁹ DURDÍKOVÁ, L. *Šarkán*. Praha: Bakulova družina, 1922. Veškeré citace jsou uváděny z tohoto vydání.

¹⁰ Bakule připisoval estetické výchově veliký význam a lze ho bez nadsázky považovat za jednoho z prvních českých pedagogů, který docenil význam tvůrčího psaní a interpretace. O jeho metodologii slohové výchovy vypovídá publikace *Vodníci* (rkp 1906, tiskem 2007 ve francouzském překladu), která vychází ze slohových prací dětí ze školy v Malé Skále.

„Sebe, Lído – přijďte za chvíli, jo?“

Po hodině mě vyhledal, zavedl na odlehlé místo. Sáhl pod kabát a celý jeho obličej byl jediný ztajený smích. Ted'! Klade mi do rukou potvoru, divošsky zbarvenou, s vyzývavě křivýma nohama. Dokonalý dračí profil. Dokonalý drak s atrofickýma nohama. Šarkánova karikatura.“ (s. 53)

Již v této próze Durdíková propracovala svůj osobitý styl, založený na výrazové úspornosti. Jednoduchá větná stavba a nepříliš rozvitá souvětí její vyprávěčskou promluvu výrazně dynamizují, stejně jako reprodukce dialogů bez zbytečných uvozovacích vět. Často oslovuje adresáta, projektovaného mimo svět literární fikce, a vyprávění tím získává na osobní naléhavosti. Právem se lze domnívat, že úspěch její pozdější tvorby pro děti vyvěral i z tohoto typického jazykového stylu, založeného na emočně silné umělecké zkratce. Šarkán byl vydán jako první svazek ediční řady Publikace Bakulovy družiny a dočkal se dvou dotisků - reedic (v roce 1922).

Následující próza *Tuláci* (1926)¹¹, s podtitulem *Historky čtyř z Bakulovy družiny*, rekapituluje nelehké životní období, kdy se členové Bakulovy družiny po odchodu z Jedličkova ústavu a ztrátě pražského zázemí museli postarat sami o sebe. Durdíková zařídila koncesi na pořádání loutkových představení a se skupinou tří handicapovaných přátel se střídavě vlakem, střídavě pěšky vydala na dráhu kočovného loutkoherectví s vlastnoručně vyrobenými loutkami a kulisami. Próza přibližuje peripetie jejich hereckého putování Čechami a Moravou. V úvodu prózy představuje její protagonisty včetně sebe. Autorčin nesentimentální pohled na handicap se nezříká humorného odstupu a ironie, která v dobové literatuře s tematikou handicapu chyběla:

„Ruda. Má kulatou dětskou tvář. Naprosto neodpovídá jeho mefistovské chůzi. Napadá na levou nohu. Žel, ne tak elegantně jako Mefisto.“

Jarka je krasavec. Černé, kadeřavé vlasy, modré oči. Říká se smíchem: Hlava by ušla, níž se nedívejte! Má hanebně pokroucené ruce, které mu marně devět let narovnávali v nemocnicích.

Frantík, Frantík rukou nemá. Ale má za to „študované“ nohy, které v práci dokáží víc než mnohé ruce.

Já? Není třeba zvlášť namáhat Vaši obrazotvornost. Představte si pouze bytost tak „elektrickou“, že šaty nemají skoro na čem viset.

¹¹ DURDÍKOVÁ, L. *Tuláci*. Praha: Bakulova družina, 1926. Veškeré citace v textu jsou uváděny z tohoto vydání.

Ale, bůh ví, v prsou nás všech bijí zdravá srdce. A naše oči neulpívají na povrchu.“ (s. 20-21)

Útlá próza *Děti zhaslých očí*¹² byla s dedikací Paulu Faucherovi vydána v roce 1929 jako publikace Bakulova ústavu; v roce 1984 byla otištěna ve francouzském překladu. Ačkoli v ní Durdíková poprvé uhýbá od přímého přiznaného ztvárnění autobiografických zkušeností, i tato próza prozrazuje inspiraci z autopsie. Autorka se v ní projektuje do postavy osmnáctileté Kláry. Idealistická dívka se ze sympatií ke starému lékaři rozhodne zpříjemnit prázdniny skupince šesti nevidomých dětí z ústavu a vezme je k sobě do hor, aniž by měla představu, co bude péče o děti obnášet.

Personální vypravěčská perspektiva umožňuje proniknout do Klářiných myšlenek, pocitů, niterných zmatků v konfrontaci s handicapem, ale zároveň je Klára zobrazena i ve svých vnějších projevech. Hned při prvním kontaktu s dětmi je konfrontována s vlastním selháním – pohled na Jana, jemuž úraz v dětství zdeformoval tvář, je pro dívku šokující. Cítí ve společnosti některých dětí téměř hrůzu z jejich fyzického znetvoření, rozhoduje se však „srdcem“ a pokouší se k nim najít intuitivně cestu bez předsudků. Klářin rovnostářský přístup k dětem se ukazuje být jako nejvhodnější terapie. Klára, která není schopna docenit omezení plynoucí z handicapu dětí, bojuje s vlastní zbabělostí z intimní blízkosti tělesného handicapu právě tím, že se pokouší tento handicap ignorovat.

Dívka pomáhá svěřeným dětem, přivyklým ústavním zdem a režimu, objevit radosti každodenního života v přímém kontaktu s přírodou. Sama se přitom od svých svěřenců také učí; děti, těžce zkoušené vlastním handicapem, jsou totiž schopny empatie ve větší míře než Klára. Vzájemně se obohacují, Klára se pod vlivem nevidomých dětí stává citlivější a vnímavější:

„Ano, její prsty ožily. Staly se nezvykle citlivými. Její malí přátelé dali jí poznat všechno kouzlo hmatu. Jedno z nejsložitějších a nejpůsobivějších kouzel.

Dotýká-li se jednotlivých předmětů, jakoby při tom odhalovala i jejich duši. Někdy mimovolně zavírá oči a poddává se celou svou bytostí tichému a tajemnému hovoru svých štíhlých prstů.

A uvědomuje si, že není absolutního ticha. I nejhlubší noci hovoří a jsou plny chvění a zvuků.“

¹² DURDÍKOVÁ, L. *Děti zhaslých očí*. Praha: Bakulova družina, 1929. Veškeré citace v textu jsou uváděny z tohoto vydání.

Děti se v Kláříně společnosti učí samostatné existenci a dívka si hořce uvědomuje, že „častěji než o mrtvé předměty budou zakopávat o sobectví těch, kdo mají oči. A více než hranami těchto předmětů budou zraňováni jejich tvrdou lhostejností nebo falešným soucitem“. Postava netečné ošetrovatelky, která chlapce na cestě za Klárou provází, je dokladem citového i profesního „vyhoření“ a představuje v tomto směru kontrast ke Kláře, jejíž vztah k dětem se během jejich pobytu mění v oboustranný respekt a lásku.

Výše uvedené prózy byly jedny z prvních, které v rámci české literatury dokázaly přiblížit svět handicapovaných dětí z jejich vlastní perspektivy, optimisticky, realisticky a bez sentimentu. Autorka je koncipovala jako hold obdivovanému pedagogovi a jeho metodám práce s dětmi, přesto se vyvarovala utilitárního didaktizování. Z dnešního pohledu mohou některé jejich pasáže působit pateticky či anachronicky, ve 20. letech minulého století ovšem představovaly výrazný zlom v nazírání na handicapované děti. Durdíková je sice sama neadresovala explicitně dětským čtenářům, nicméně do kontextu dětské četby vstupovaly.

Moderní chápání handicapu, který může představovat stimul k osobnímu rozvoji a neznamená restriktci životních možností, bylo vlastní i dalšímu autorovi z okruhu Jedličkova ústavu a Bakulovy družiny, Františku Filipovi¹³. František Filip, mezi přáteli a později i na veřejnosti známý jako „Bezruký Frantík“, sledoval svými prozaickými díly, která tvořila pendant k jeho přednáškovým aktivitám, především edukační cíle. Frontispice autobiografické knihy *Bezruký Frantík píše o sobě* (1926) tvořilo autorovo krédo: *Moje životní heslo: Chci a proto umím!*, úhledně napsané nohou. Čtenářský ohlas, sycený vstřícnými reakcemi na autorovy školní demonstrace věnované překonávání vlastního handicapu, podnítil pokračování knihy *Bezruký Frantík píše II. díl* (1931). Oba texty jsou autobiografickým líčením, v němž značnou část zaujímá dětství a dospívání prožité v kolektivu pod pedagogickým vedením Františka Bakuleho. Pozornost soustřeďuje na klíčové okamžiky překonávání handicapu (např. úsilí, jež ho stálo osvojení dovednosti zapnout nohama knoflík), jež líčí sice úsměvně, leč s jistou dávkou hrdosti. Podstatnou část vzpomínek však tvoří i okamžiky triumfu, kdy se bolest a vynaložená práce zhodnotily ve veřejném uznání a obdivu.

¹³ František Filip (1904-1957) se narodil s vrozeným defektem obou horních končetin. Díky osvícenému místnímu učiteli v Jamném, odkud Filip pocházel, mohl navštěvovat školu s ostatními dětmi. Speciálně konstruovaná školní lavice umožnila chlapci nahradit scházející horní končetiny nohama. Od raného dětství tak disponoval zdravým sebevědomím a chutí dál se vzdělávat. Vstříc tomuto úsilí vycházeli i v Jedličkově ústavu a později v Bakulově družině. Ačkoli se v roce 1927 s družinou rozešel, její podíl na své úspěšné integraci nikdy nezpochybňoval. Ve 20. letech 20. století navštěvoval školy v Čechách a na Moravě s přednáškami a praktickými demonstracemi, v nichž ukazoval, jak silou vůle a vytrvalostí překonal vlastní handicap. Podařilo se mu osamostatnit a realizovat i vlastní podnikatelské záměry. Většina jeho literárních děl vyvěrala z autobiografické inspirace.

Filip pak v literární práci pokračoval textem *Úspěch: živá slova bezrukého umělce* (1941), vydaným vlastním nákladem. Ta je sbírkou krátkých úvah, v nichž mládeži představuje s nezakrývaným didaktismem a moralizováním své životní poselství. Nejprůirozeněji působí ty pasáže, v nichž líčí překonávání překážek na cestě k soběstačnosti, jež je pro něj důležitým měřítkem životního úspěchu. Autorův životní i literární příběh byl na svou dobu nevídaný a moderní nejen v tom, že handicap představoval přirozenou součást chlapcovy identity a dokonce byl zdrojem jeho sebevědomí (úžas vyvolávala neuvěřitelná šikovnost, s níž nahrazoval chybějící horní končetiny nohama; řídil speciálně upravený automobil), ale především ve snaze nenechat se vykázat a zapojit se rovnocenně, bez ohledu na handicap, do běžného života společnosti („Bezruký Frantík“ založil rodinu a věnoval se i vlastním podnikatelským aktivitám).

Literární texty reflektující postavení handicapovaného hrdiny ve společnosti

V prózách z počátku 20. století je handicapovaný hrdina zobrazován se zátěží negativních stereotypů, jejichž prostřednictvím se autoři snaží vzbuzovat soucit. V souboru Otokara Pospíšila¹⁴ *Zloděj a jiné povídky* (b.d.1914)¹⁵ je handicapovanému hrdinovi věnován text s příznačným názvem *Zbytečný člověk*. Povídka začíná zvěstováním protagonistovy smrti, poté se retrospektivně odvíjí jeho životní příběh. Neduživý Vojtěch, poslední dítě starých rodičů, je optikou vševědoucího vypravěče charakterizován především tělesnou nedostatečností:

„Vojtíšek byl již pět roků stár, když počal choditi. Slaboučké nožky nemohly dříve unést naduřelý život a velkou těžkou hlavu. Chodil jen pomalu, klátivě, a naučil se, chtěje udržeti rovnováhu, při chůzi se nahupovati. Odtud měla původ přezdívka „Houpálek“.“ (s. 46)

Houpálek je obdařen citlivou duší a bystrým intelektem, ale jeho společenské uplatnění je limitováno handicapem. Od dalšího studia rodiče zrazuje učitel zcela v duchu dobových předsudků, „*dokládaje právem, že právě k němu je zapotřebí zdraví celého a pevného*“ (s. 47). Hoch zůstává po smrti rodičů v rodině ženatého bratra, kde se snaží

¹⁴ Otokar Pospíšil (1871-1949) byl prozaikem, dramatikem a literárním kritikem. Věnoval se především tvorbě pro děti a mládež, což souviselo s jeho pedagogickou profesí; do roku 1926 působil jako učitel a ředitel na obecných školách. Z pedagogické praxe často čerpal náměty ke svému literárnímu dílu, které bylo prochnuto tzv. pedagogickým realismem. Podílel se i na řadě aktivit spjatých s podporou hodnotné dětské četby a byl spoluautorem jedné z prvních syntetizujících publikací o literatuře pro děti a mládež *Dětská literatura česká* (1924).

¹⁵ POSPÍŠIL, O. *Zloděj a jiné povídky*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1914 (b.d.). Veškeré citace v textu jsou uváděny z tohoto vydání.

vypomáhat drobnou prací a hlídáním dětí, přesto trpí nedostatkem lásky i marnou touhou dát svému životu „zbytečného člověka“ nějaký hlubší smysl. Když jednoho dne hrozí dítěti, jež je mu svěřeno, nebezpečí v podobě rozzuřeného býka, sám bez váhání obětuje svůj zmrzačený život.

Povídka odráží typické stereotypy a předsudky ve vztahu k handicapu; s některými se autor snaží vyrovnat, jiné bezděčně potvrzuje. Hrdina s tělesným postižením se nesetkává ve společnosti s pochopením a s výjimkou rodičů ani s láskou. Stává se pro rodinu přítěží, je považován za zbytečného a sám nedokáže, kromě úniků do přírody, najít žádnou životní radost. Trpně se poddává roli „zbytečného člověka“, k níž je ve smyslu sociálním predestinován handicapem (fyzickou práci nezastane a studia jsou podle dobového mínění pouze pro zdravé), který přijímá jako něco limitujícího. Závěrečný hrdinský čin, jímž se smutnou ironií probleskuje narážka na titul i leitmotiv povídky, pak paradoxně vyplývá právě z akceptování této outsiderské pozice:

„Houpálek poznal hrozné nebezpečí, jež dítěti hrozí. Nezarazí-li něco býka, rozdrťí je. Hlavou mu kmitlo, co řekl o něm jeho bratr: „zbytečný člověk“. Co on, „zbytečný člověk“ proti zdravému tomu tvorů, kterému hrozí jistá smrt? Seskočil s naspou, skočil k dítěti a odsmykl je stranou. Dítě bylo zachráněno.“ (s. 54-55)

Závěrečná scéna, v níž Houpálek umírá při předem prohraném střetu s býkem, je vystavěna tak, aby vystupňováním Houpálkových útrap až za hranice smrti zapůsobila na city předpokládaných recipientů. Zevrubný popis bolestivých zranění, uštědřených běsnícím zvířetem, oplývá naturalistickými detaily a vrcholí v závěrečném lakonickém konstatování:

„Jen okamžik a již ucítil prudkou bolest v životě. To projel mu ostrý roh zvířete vnitřnostmi. Býk nabral tělo mrzáckovo na roh, zuřivě hodil hlavou a mrštil jím o zem, aby předníma nohama je rozdupal.

Ani nehlesl „zbytečný člověk“ umíraje pod kopyty zvířete. Jen oči jednou hluboce vytřeštil, leč v tom nová rána i ty zohavila. Utišený býk očuchával chvíli rozdupané tělo, natáhl vzduchu do chřípí, zabučel, prohnul hřbet, natáhl prutovitě ocas a odběhl velikými skoky do pole.

Když se domácí lidé vrátili s první fůrou obilí, našli zohavenou, rozdupanou, lidskému tělu nepodobnou mrtvolu, vychladlou již, a za chvíli zvěstoval cinkot umíráčku, že umřel zbytečný člověk – mrzák Houpálek.“ (s. 55)

Povídka trpí deskriptivností v charakterizaci postav prostřednictvím vypravěčské promluvy, pouze ojediněle v ní zazní vnitřní monolog handicapovaného. I zvolená

vypravěčská perspektiva tak postavu handicapovaného symbolicky zbavuje životnosti a aktivní konstrukční role.

Jeden z prvních obrazů mentálně handicapovaného hrdiny v české literatuře pro děti a mládež přinesla povídka Jana Petruse¹⁶ *Blbeček* (1917, v dalších vydáních přepracováno pod názvem *Příběh pasáčka Jury*, 1933). Jura Zgabaj je charakterizován jako oběť dědičného zatížení a degenerativního působení alkoholu (jeho otec byl alkoholik, babička hochu uspává po místním zvyku „cumlem“ namočeným do kořalky). Po brzké smrti rodičů je chlapec odkázán na obecní péči a slouží u bohatého sedláka.

V popisu hrdiny jsou autorským vypravěčem užívána hodnotící adjektiva a adverbia, která mohou negativně ovlivňovat čtenářovo vnímání postavy: „*divný chlapec*“, „*podivná hlava*“, „*hloupé, vodnaté modré oči*“, „*tupé oči*“, „*nevhledný nos*“, „*nevhledná hochova tvář*“, „*prapodivně špulil rty*“, „*hloupě se rozchechtal*“, „*pitvorně se šklíbil*“. Ve vnějším zobrazení hrdiny sledujeme negativní stereotypy (zevnějšek líčený jako zrůdný provází divoké chování), ovšem Petrus do kontrastu k nim staví chlapcovo křehké nitro. Jura je ve skutečnosti citlivý a často ponořený do vlastního fantazijního světa, který odkrývá pouze vnímavým lidem. Jediného spojence nachází v sedlákově dceři, která se cítí být – stejně jako chlapec – stigmatizována rusou barvou vlasů, kvůli níž sklízí posměšky. Obětavost a dobré srdce prokáže Jura při povodních, kdy nasadí vlastní život při záchraně králíčích mláďat. I po smrti jej však provází krutý výsměch a opovržení. Tragická smrt je tak vlastně, stejně jako v Pospíšilově povídce, šťastným koncem, neboť představuje vysvobození od neustálého útlaču a ponižování. Petrus ve své literární tvorbě vycházel ze zkušeností, shromážděných během vlastní pedagogické praxe – lze tedy předpokládat, že syrová realističnost tohoto příběhu nebyla pouhou fikcí.

Druhou skupinu literárních děl s tematikou handicapu představovaly texty, ve kterých autoři vyzvedávali nezlomné úsilí, s nímž se handicapovaní hrdinové museli pracně ucházet o své místo v životě. Ty patřily v poslední třetině první poloviny 20. století v české literatuře pro děti a mládež s tematikou handicapu k nejčtenějším. Jejich výskyt lze vnímat v souvislosti s vlnou biograficky a autobiograficky orientované literatury, která se rozvíjela v letech po první světové válce a v inspiraci populárním dílem americké prozaičky Sarah Boltonové o americkém „selfmademanství“¹⁷ byla populární až do druhé světové války. Tyto „příběhy o úspěchu“ byly obecně chápány jako vhodná četba pro mládež a postavy handicapovaných zde

¹⁶ Jan Petrus (1890-1968) byl profesí učitel a později školní inspektor. Psal prózy a dramata pro dospělé i dětské čtenáře, věnoval se rovněž teoretickým otázkám spjatým s literaturou pro děti a mládež.

¹⁷ Např. knížka Sarah Boltonové *Chudí hoši, kteří se proslavili*, která byla vydána v českém překladu roku 1936.

sloužily jako výzva zdravým, nicméně měřítko životní úspěšnosti bylo v těchto knížkách nastaveno odlišně pro zdravou a handicapovanou mládež.

Próza Jaroslava Průchy¹⁸ *Šťastní ubožáci* (1924) odráží již svým názvem ambivalentnost pohledu na handicapované. Líčí společenský vzestup nevidomého chlapce, který se po různých ústřích stává úspěšným pianistou. Výtěžky svých koncertních vystoupení po Americe věnuje v souladu s očekáváním veřejnosti na dobročinné účely. Handicapovaný hrdina v literatuře tohoto období stojí na okraji společnosti, a pokud usilovnou prací a pevnou vůlí získá určité postavení, je povinen společnosti, která ho začne akceptovat, vše vrátit.

Závěr

V první polovině 20. století byly postavy handicapovaných v české literatuře pro děti a mládež zobrazovány především jako trpné subjekty nároující si čtenářův soucit a účast s jejich osudem. Tomu odpovídala i volba vypravěče, který z pozice vševědoucího zobrazoval handicapované jak z vnitřní, tak z vnější perspektivy, včetně detailního popisu jejich fyziognomie poznamenané handicapem, a předurčoval tak recipientův vztah k postavám. I když byl tento přístup k handicapu postupně překonáván ve prospěch příběhů s optimističtější ztvárněním osudů handicapovaných a možností jejich uplatnění, stále v nich přetrvávalo určité vyloučení handicapovaných do pozice dlužníků společnosti, jež je mezi sebe přijímá.

Výjimku tvořily příběhy vycházející z přímé životní zkušenosti, v nichž byl handicap považován za zcela samozřejmou součást identity a jeho úspěšné překonávání bylo pro hrdiny zdrojem přirozeného sebevědomí. Bezprostřednost vyprávění z perspektivy handicapovaných (ať už z otevřeně autobiografických pozic, či za pomoci fiktivních osudů handicapovaných) přispívalo k emoční působivosti i k realizaci potenciálních výchovných cílů. Tato literární díla se objevovala od 20. let 20. století a i dnes mohou sloužit jako fascinující a inspirující doklady nezlomné lidské vůle.

¹⁸ Jaroslav Průcha (1894-1936) pracoval jako učitel. Věnoval se zejména dramatické tvorbě pro děti a mládež (hry pro loutkové divadlo).